

ԽԱՉԻԿ ԲԱՂԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ**ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ**

(Ծննդյան 140 և մահվան 50-ամյակի առթիվ)

Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի երախտավորներից է եղել նաև նրա նախկին սան և ապա՝ դասախոս ու վերատեսուչ, րեղմնավոր բանասեր ու քառարանագիր ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը, որն իր հրկարամյա կյանքի ընթացքում (ապրած 90 տարիներից 70-ը) գիտնականի անխոնջ գործունեությամբ ու մեծ եռանդով հսկայական ծառայություն է մատուցել հայագիտությանը: Նա իր բանասիրական բազմաթիվ հետազոտություններով, հոդվածներով, գրախոսություններով ու թարգմանություններով մեծ նպաստ է քերել հայ մշակույթին ու գիտությանը: Իսկ նրա «Հայերեն քաջատրական քառաբանը», որ աննախագեղ հրևույթ էր, հայերենագիտության մեջ, բավական էր, որ ամանց փառք ապահովեր հեղինակին:

Ստեփան Սարգսի Մալխասյանցը ծնվել է 1857 թ. հոկտեմբերի 25-ին Ախալցխա քաղաքում, դերձակի ընտանիքում: 1871-ին ավարտելով տեղի ծխական դպրոցը՝ նույն տարին ընդունվել է 1874-ին ավարտել է Ախալցխայի ռուսական գավառական դպրոցը:

1874 թ. 17 տարեկան պատանին խանդավառությամբ ընդունվում է Գևորգ Դ մեծագործ Կաթողիկոսի կողմից ելմնադրված նորարաց Ճեմարան (այն հետագայում կոչվեց նույն Կաթողիկոսի անունով): Այստեղ սովորելու չորս արդյունավետ տարիների ընթացքում ուսման բարձր առաջադիմությունն ցուցաբերած և շնորհալի վարձագիծ ունեցող Ե լսարանի սան Ստեփանոսը վեհափառ Հայրապետի կողմից գործուղվել է Սանկտ Պետերբուրգ՝ հայագիտության մեջ խորանալու և բարձրագույն կրթությունն ստանալու նպատակով:

1878-ին, որպես ազատ ունկնդիր, Մալխասյանցն ընդունվում է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-սանսկրիտ բաժանմունք՝ աշակերտելով հայտնի հայագետ, աղբյուրագետ ու պատմաբան պրոֆեսոր

Քերտվրե Պապանյանին: Հիշեցման կարգով ասեմք, որ Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Քերտվրե Պատկանյանը այդ համալսարանի արևելյան լեզուների ամբիոնի վարիչն էր, և նրա շնորհիվ էր, որ հայ բանասիրությունը ռուսական միջավայրում դարձել էր համակողմանի ուսումնասիրության առարկա, ձևավորվել էր հայագիտության պետերությունը՝ դպրոցը (Ն. Մառ, Ն. Ադոնց, Հ. Օրբելի, Ա. Գրեյն, Կ. Կուսիկյան, Քր. Հովհաննիսյան, Կ. Կարապետյան և ուրիշներ): Միաժամանակ վարելով Պետերբուրգի գրաֆննչական ատյանի հայկական հրատարակությունների գրաֆննչի պաշտոնը՝ նա մեծապես նպաստել է Ռուսաստանում հայկական մամուլի, գիտական ու գեղարվեստական գրականության հրատարակմանն ու տարածմանը:

1881-ին Մալխասյանցը, վատառողջ լինելու և նյութական ծանր պայմանների մեջ գտնվելու պատճառով, թողել է համալսարանը և շարունակել թարգմանություններով ու գիտությամբ զբաղվել: 1887-ին էփսոսոն կարգով ֆննությունն հանձնելով վերընդունվել է համալսարանի նույն ֆակուլտետ, արդեն որպես առկա (ստացիոնար) ուսանող, և այն ավարտել 1889-ին՝ ստանալով գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Նույն թվականին էլ Մալխասյանցը վերադարձել է հայրենիք ու անցել մանկավարժական աշխատանքի՝ նախ իր ծննդավայրի Կարապետյան և Եղիազարյան դպրոցներում որպես ավագ տեսուչ, ապա՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որտեղ դասավանդել է 20 տարի՝ 1890-1910 թթ. (1903-1906 թթ. եղել է նաև տեսուչ): Այստեղ աշխատելու տարիներին, մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ, Մալխասյանցն արդյունավետ կերպով զբաղվել է նաև գիտական աշխատանքով: Մի շարք գիտական աշխատությունների ու հոդվածների հետ Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի աշակերտների համար գրել է «Դասընթաց հայոց մատենագրության պատմության» (1899), իսկ 1900 թ. առանձին գրքով (214 էջ) հրատարակել է Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի 75-ամյա գործունեության պատմությունը, որտեղ մանրամասնաբար շարադրում է հայ մեծ երախտավոր Ներսես Աշտարակեցի Կաթողիկոսի նախածնունդով 1824 թվականին բացված հայոց ուսումնարանի պատմությունը, որը մինչև 1836 թ. աշխարհիկ բնույթ էր կրում, այն միայն 1837-ին վերաբացվեց որպես հոգևոր սեմինարիա և անվանվեց հիմնադրի անունով: Այս գրքում Մալխասյանցը մեծ գովեստով է խոսում դպրոցի առաջին տեսուչ Հարություն Ալամդարյանի, նրան հաջորդած Գ. Պապանյանի, Պ. Շանշյանի, Ստ. Նազարյանցի, Մ. Մադիսյանի և շատերի մասին: Գրում է նաև այդ դպրոցում սովորած, այդտեղ դասավանդած շատ նշանավոր գիտնականների, գրողների, պետական գործիչների և ընդհանրապես մշակույթի շատ երախտավորների մասին (Խ. Աբովյան, Ստ. Նազարյանց, Պ. Պոռչյան, Ղ. Աղայան, Հ. Թումանյան, Դ. Դեմիրճյան, Հայկ Բժշկյան, Ա. Միկոյան և շատ ուրիշներ):

1910-1914 թթ. Մալխասյանցը Թիֆլիսի Հովնանյան Օրիորդաց դպրոցի տեսուչն էր, նաև մատենագրության, լեզվի ու գրականության դասատուն:

1914-1915 ուսումնական տարում արդեն բազմափորձ մանկավարժն ու անվանի գիտնականը հրավիրվում է Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարան՝ որպես վերադասուչ և մայրենի լեզվի ու մատենագրության դասախոս: Նա նոր կարգուկանոն է հաստատել ձեմարանում, բարելավել է ուսանողների ու դասախոսների սոցիալ-տնտեսական պայմանները: Նա որակապես փոխել է նաև դասավանդման վիճակը՝ ձեմարանի առաջադեմ դասախոսների հետ (Մ. Արեղյան, Գ. Ղափանցյան, Ա. Հովհաննիսյան, Գ. Հովսեփյան և ուրիշներ) գրել է ձեմարանի նոր կանոնադրությունը և կազմել տվել առարկայական նոր ծրագրեր:

Հայտնի է, որ 1917-ի դեկտեմբերի 21-ին փակվում է Գևորգյան ձեմարանը, և դասախոսներն սկսում են դեգերել՝ նոր աշխատանքներ որոնելու: Մալխասյանցը վերադառնում է Թիֆլիս ու տեսչի պաշտոնով աշխատանքի անցնում Գայանյան Օրիորդաց վարժարանում:

1920 թ. Մալխասյանցը վերջնականապես տեղափոխվում է Հայաստան, երկու տարի պաշտոնավարում հայրենի Ախալխալի գիմնազիայում, որից հետո մեկ տարի դասավանդում Գյումրու նորարաց առաջին համալսարանում, բայց գիտական աշխատանքները շարունակելու ներքին մղումն ու քառարան ստեղծելու բուռն ցանկությունն ավելի են հրապուրում կյանքի ճՕ-ամյակը թևակոխած գիտնականին, և նա թողնում է մանկավարժական աշխատանքն ու, ինչպես ինքն է գրում, սկսում լուրջ կերպով զբաղվել իր մեծ ծրագրի իրագործմամբ. ձեռնամուխ է լինում իր քառահատոր բացատրական քառարանի փարտագրման ու կազմության աշխատանքներին:

1940 թ. Մալխասյանցին *honoris causa* (առանց դիսերտացիա պաշտպանելու) շնորհվել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, իսկ 1943-ին ընտրվել է Հայաստանի նորարաց ակադեմիայի հիմնադիր կազմի անդամ:

Ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանցը Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ էր, և նրա մահվան կապակցությամբ, որը տեղի ունեցավ 1947 թ. հուլիսի 21-ին, խոր վշտով ցավակցություն են հայտնել Մայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զորեհյանը, Էջմիածնի Հոգևոր ձեմարանի տեսչությունը, դասախոսական կազմն ու ուսանողությունը, ինչպես նաև «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը, որի հիմնադրման օրվանից՝ 1944 թ., Մալխասյանցը եղել է նրա անխմբ աշխատակիցը: Ամսագրում մահախոսական է տպագրել նաև նրա առաջին սաներից մեկը¹:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Մալխասյանցը վարվեցողությամբ չափազանց մեղմ էր, բնավորությամբ՝ բարի ու մարդամոտ, շատ համեստ էր ու աշխատասեր. նրա ասելով «շատ ընդունակ մարդիկ բեղմնավոր չեն եղել, որովհետև կենդանոցն առաջ կամ չեն ունեցել, իսկ կենդանացումը աշխատողի ուժերը կրկնապատկում է»²: Բարձր գնահատելով մեծ գիտնականի մարդկային կերպարը՝ պրոֆեսոր Ռուբեն Զարյանն իր հուշերում պատմում է, որ Մարտիրոս Սարյանն այն դիմակարիչներից էր, ովքեր քնդդդին ենթարկում էին խորագույն ֆենության, ըստ որում, գրեթե միշտ թափանցելով նրա հոգու խորքերը՝ տեսնելու այնտեղ մութ կետ կա՞, քե ոչ: Ու եթե հայտնագործում էր, չէր նկատում: «... Եվ մարդկային խառնվածք, թափնված մտքեր ու կրքեր կարդացող այդ վարպետին չհաջողվեց գեթ մի մութ անկյուն գտնել իր հերթական «գոհի»՝ Մալխասյանի հոգեկան աշխարհի խորշերում... և նկարեց նրան: Գնացե՛ք պատկերասրահ և մի անգամ էլ դիտեցե՛ք Ստեփան Մալխասյանի դիմակարը.

Սրբի է նման»³:

Նրա գիտական բարեխղճության և գրածի նկատմամբ խիստ պատասխանատու լինելու վերաբերյալ ակնհայտոր գիտնական Մանուկ Աբեղյանն ասել է. քե Մալխասյանցի գրածը այլևս խմբագրման կարիք չէր զգում⁴:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1947, թիվ 5:

² Ռ. Զարյան, Հուշապատում, գիրք 1-ին, Նրևան, 1975, էջ 318:

³ Նույն տեղում, էջ 325:

Ստ. Մալխասյանցն իր ժամանակի թերևս ամենաբեղուն մտավորականներին մեկն է եղել. դեռևս էջմիածնում սովորելու տարիներին, մինչև կյանքի վերջը, նա թղթակցել է ժամանակի հայկական գրեթե բոլոր թեթերին ու ամսագրերին՝ թվով 20-ից ավելի, տարեկան տպագրելով 5-6-ից մինչև 15-18 հոդված ու տեղեկատվություն՝ չհաշված մեծագրություններն ու ֆառախատոր քաղաքական քառեր: Նրա հրատարակած գիտական հոդվածների, գրախոսությունների, տարբեր հորելյանների կապակցությամբ տպագրած հրապարակումների, ժամանակի հայագիտությանը հուզող հարցերի վերաբերյալ տարբեր խմբագրություններին ուղարկված նամակների և այլ կարգի հոդվածների թիվն անցնում է 200-ից: Եվ իզուր չէ, որ դեռևս ուսանող Մալխասյանցի մեջ շատերը տեսել են ապագայի խոստումնալից գիտնականին:

Հայագիտության բնագավառում Մալխասյանցը հիմնականում չորս կարևոր ուղղություններով է զբաղվել՝ բանասիրություն, թարգմանություն, լեզվաբանություն և բառարանագրություն: Դրանց զուգահեռ նա նաև հայտնի լրագրող էր: Նա իր լրագրողական մկրտությունն ստացել է «Արարատ» ամսագրի 1878 թվականի 4-րդ և 5-րդ համարներում տպագրած երկու հոդվածներով: Եվ այսպես 50 տարի շարունակ, մինչև 1919 թվականը, երբ փակվեց ամսագիրը: Այնուհետև «Էջմիածին» հանդեսի հրատարակման հենց առաջին համարից (1944 թ. հունվար) Ստ. Մալխասյանցը դարձավ նրա մշտական թղթակիցն ու ջերմ երկրպագուն:

Մալխասյանցի լրագրողական երախայրիքը՝ «Ինքնախոս ծայնագիր» վերնագրով, լույս է տեսել «Արարատի» 1878 թ. թիվ 4-ում: Այդ թվականներին բուժման նպատակով Փարիզում եղած ժամանակ նա ներկա է եղել երկու կարևոր իրադարձությունների, որոնց մասին էլ գրել է իր առաջին հոդվածները: Առաջինում պատմում է ամերիկացի գիտնական Թոմաս Էդիսոնի պատրաստած առաջին ծայնագրիչ սարքի մասին, որը փորձարկվել է 1878 թ. մարտի 11-ին Փարիզի Գիտությունների ճեմարանում և փաստորեն ժամանակակից ծայնագրման ու տեսագրման հզոր սարքավորումների հիմքն է հանդիսացել: Այդ պարզագույն սարքը սովորաբարից պատրաստված գլան է եղել՝ ծայրին սուր ասեղ, որի միջոցով բերանին դուրս եկող հնչյունը օդի տատանման շնորհիվ հաղորդվել է արճեն քարակ թիթեղին և մեկ ուրիշ հատուկ սարքի միջոցով վերադարձվել արդեն հնչյունային տեսքով: Հոդվածն ավարտվում է այսպես. «Եթե ծայնագիրը Ե դարում լիներ, այլևս վեճի տեղիք չէր մնար այսօր, թե Սուրբ Մեսրոպ մեր միջակ տանը»⁴ Բ, Գ, Դ եւ այլն, ինչ տեսակ կը հնչէր, բառական էր միայն գլանը դարձնել... Մէկ խօսքով, սա լուսանկարին հետ՝ մարդի մարմնաւորութիւնը կ'անմահացնէ»⁵:

Երկրորդ հոդվածում («Արարատ», 1878, թիվ 5) ականատեսի աչքերով պատմում է նույն թվականի մայիսի 1-ին Փարիզում՝ Սենայի աջ և ձախ ափերին կայացած ամենաշփեղ աշխարհահանդեսի քաղման մասին, որտեղ իրենց քաղմարնույթ ազգային ստեղծագործություններով, նաև գիտական նվաճումներով մասնակցել են աշխարհի քաղմաթիվ ազգեր ու ժողովուրդներ: Հայերը մասնակցել են Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող իրենց ձեռագրերով ու հնատիպ գրքերով, որոնք չափազանց մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել:

⁴ Նույն տեղում, էջ 319:

⁵ «Արարատ», 1878, թիվ 4, էջ 148:

Մալխասյանցի բազմաթիվ լրագրական հոդվածներից հիշատակենք ևս մի երկուսը, որոնք այսօր էլ կրթադատարակչական մեծ արժեք ունեն։ Նա «Արտքատի» 1898 թ. թիվ 2-ում տպագրում է «Պրոֆեսոր Մառի կարծիքը վրացո»⁶ ընդդեմ հայոց ուղղած վեճի մասին» շատ արժեքավոր հոդվածը, որտեղ գրում է, որ վրաց բանաստեղծ Ակակին (նույն ինքը՝ Մերեթելի - Ն. Բ.) հայերի մասին մի ստահեղ ու անհեթեթ հոդված է գրել, որտեղ ազգատամորքն հայտարարել է, որ ինք թե «արդի հայերը ազգային անուն չունեն, ազգային պատմություն չեն ունեցել մինչև Հայոց Նկեղեցու բաժանվելը Ուղղափառ Նկեղեցուց, իսկ Հայաստանի հնագույն ժամանակների մասին հայոց պատմագիտների հաղորդածները լոկ միայն առասպելներ են»։ Մալխասյանցը գրում է, որ պրոֆեսոր Մառը բազմաթիվ փաստերով ու օրինակներով հիմնավորապես հերքում է Ակակինի՝ գրելով, որ «նման հայացքը ոչ նոր է և ոչ էլ անծանոթ հայերին» և ապացուցում է, որ մինչև 10-րդ դարը վրացիները իրենց գործերը հայերենից են թարգմանել, ինչպես, օրինակ, «Մուշանիկի վարքը», «էլ չենք ասում, որ նրանց այբուբենն էլ Մաշտոցն է հնարել, եթե ոչ էլ՝ ապա այն հայոց այբուբենի օրինակով է կազմվել... Նթե հայերը չէին եղել, վրացիների պատմությունը ծածկված պիտի լիներ մութ խավարով»⁶, գրում է Մառը։

Մալխասյանցը խիստ ուշադիր է եղել հայ մշակույթի, գիտության ու դրանց երախտավորների հետ կապված իրադարձությունների նկատմամբ և իր հոդվածներում հաճախ է հանդես եկել նման հարցերի ու տարելիցների լուսարանմամբ։ Օրինակ՝ իր սիրելի կրթօջախի՝ Գևորգյան ձեմարանի 25-ամյա տարեդարձի առթիվ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ» թերթի 1899 թ. երկու համարներում հանդես է եկել ընդարձակ հոդվածով⁷։ Նույն թերթի 1911 թ. օգոստոսի 26-ի համարում մի գեղեցիկ հոդված է տպագրել Մխիթարյան Միաբանության հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ՝ «Համակրելի հորելյան» վերնագրով։ Իսկ մեկ տարի հետո, 1912 թ., նույն տեղում և ուրիշ հանդեսներում մի քանի հորելյանական հոդվածներ է գրել հայերեն առաջին գրքի տպագրության 400-ամյակի և ազգային այբուբենի գյուտի 1500-ամյակի առթիվ։ Ահա այդ հոդվածներից մեկի խոսույն վերնագիրը՝ «Որում շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի ի նմանէ»⁸։ Հայրենական պատերազմի թեժ տարիներին, 1943-ին, հայկական ակադեմիայի հիմնադրման վերաբերյալ «Ողջույն նորածին հայկական ակադեմիային»⁹ հոդվածով հանդես է եկել «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում։ Եվ բազմաթիվ նման հոդվածներ։

Պետք է հատուկ ընդգծել, որ Մալխասյանցի լրագրական տիպի հոդվածները միայն նկարագրական և տեղեկատվական բնույթ չեն կրում. նրա հոդվածներն ավելի շատ տեսական և բանավիճային բնույթի են, որոնցում նա հաճախ բանավիճում է գիտնականների ու տեսաբանների հետ, առաջ քաշում նոր թեզեր ու վարկածներ, որոնք նոր բանավեճերի տեղիք են տալիս։ Այսպես՝ «Ե՞րբ են հայերն ընդունել քրիստոնեությունը» հոդվածում ակադեմիկոս Մալխասյանցը բանավիճում է մի քանի տեսաբանների ու պատմաբանների հետ, որոշ վերապահումներով մոտենում նաև Օրմանյանի տեսակետին։ Հիմք ընդունելով Մ. Խորենացու և Ագաթանգեղոսի պատմությունները՝ մաթեմատիկական բազմաթիվ նշգրտում-

⁶ «Արտքատի», 1898, թիվ 2, էջ 75-78:

⁷ «Մշակ», 1899, թիվ 177 և 178 (սեպտեմբեր 24-25):

⁸ «Մշակ», 1912, թիվ 227 (հոկտեմբեր 13):

⁹ «Սովետական Հայաստան», 1943, թիվ 241 (նոյեմբեր 27):

Ներով, խորագրին ստուգաբանություններով ու վերլուծություններով, գրում է. «... խորհնացու տվյալներն անկասկածելի հիմք ընդունելով՝ մեզ հասնում ենք հետևյալ նիշտ եզրակացությունների»¹

1) Ըստ խորհնացու Տրդատը թագավորել է 263 թվին.

2) Հուսավորիչը Հայրապետական Աթոռին է նստել Տրդատ թագավորի 17-րդ տարում, այսինքն՝ 279-ին.

*Ուրեմն՝ քրիստոնեությունը Մ. հոռենացու ժամանակագրական տվյալներով հաշվելով, Հայաստանում իբրև պետական կրոն, ընդունվել է փրկչության թվականի 279 տարում»*¹⁰ (ընդգծումը իրենց է - Խ. Բ.):

Բանավիճանին մեկ ուրիշ հոդվածում՝ «Հավերժացման արժանի հորեյլանց», նվիրված էջմիածնի հիմնադրման 500-ամյակին, Մալխասյանցը ճշգրտելով քերում է Մայր Աթոռի՝ տարբեր ժամանակներում տարբեր տեղերում հանգրվանելու ստույգ տվյալները.

Հայոց Հայրապետական առաջին Աթոռը հիմնադրվել է 280 թ. Վաղարշապատում, այնուհետև՝ 485 թ. տեղափոխվել է Դվին, 928 թ.՝ Աղթամար, 1116 թ.՝ Մոսի, և Կարմիր վանք, 1149 թ.՝ Հռոմկլա, 1292 թ.՝ Կրիկիայի թագավորանիստ Սիս ֆաղա, և վերջին անգամ՝ 1441 թ.՝ Նորից Վաղարշապատ:

Հոդվածի վերջում Մալխասյանցն առաջարկում է Ազգային-եկեղեցական ժողովում նորընտիր Կաթողիկոսի՝ Գևորգ Ջորեֆյանի գահակալության հետ նշել նաև Հայրապետական Աթոռը Ս. էջմիածին տեղափոխելու 500-ամյա հորեյլանց (այդ ժողովը տեղի ունեցավ 1945 թ. հունիսի 16-22-ին)¹¹:

Ընթերցողը Մալխասյանցի մեկ ուրիշ հոդվածից կիմանա, որ Մառը 1902 թ. Սինա վանքում հայտնաբերել է «Ազաթանգեղեայ պատմութիւն, վարք եւ պատմութիւն Սրբոյն Գրիգորի» գիրքը՝ արաբական թարգմանությամբ, որը նա հրատարակել է ռուսերեն 1905 թ.: Իր հոդվածում Մալխասյանցը զուգահեռական ֆնետության է ենթարկում երկու տեքստերը, համախ փնտում Մառի հետ՝ հենվելով Փավստոս Բուզանդի վրա, որի մասին ինքը հոդված է գրել դեռևս 1896-ին, Վիեննայի «Հանգես ամսօրեայ»-ում¹²:

Մեծ հետաքրքրությամբ է կարդացվում նրա «Մաշտոցի ծագման մասին» քանավիճանին հոդվածը. որտեղ Գիտությունների ակադեմիայի անդամ քեղմնավոր գիտնականը, Նորից վկայակոչելով Բուզանդին, հակադրվելով Օրմանյանին ու Մանուկ Աբեղյանին, Մաշտոցի տոհմաձագի մասին առաջ է փշում հետևյալ վարկածը, որ Մաշտոցը Վրթանես Կաթողիկոսի որդի Հուսիկի թոռն է՝ Վրիկի (Վարդանի) որդին, իսկ Վրիկը Պապի որդին է. Պապի եղբայրը Աթանգեղեսն է, սրա որդին՝ Ներսեսը, Ներսեսի որդին էլ Սահակն է¹³:

Մեկ ուրիշ հոդվածում անվանի քանասերը քանավե՛նի մեջ է մտնում աշխարհաեղեղե գիտնական Հրաչյա Անադյանի հետ և պատասխանում նրա «Հայկական» Գ-ում առաջադրված հարցերին՝ կապված պատմահայր Մովսես Խորենացու անձի և գործի, ինչպես նաև դրանց թվականների հետ¹⁴:

¹⁰ «էջմիածին», 1944, թիվ 1, էջ 26:

¹¹ «էջմիածին», 1945, թիվ 5, էջ 43-45:

¹² «էջմիածին», 1946, թիվ 11-12, էջ 24-34:

¹³ «էջմիածին», 1946, թիվ 2-3, էջ 55-58:

¹⁴ Տեղեկագիր ՀԱՍՈ ԳԱ հաս. գիտ., 1946, թիվ 11-12, էջ 3-8:

Իսկ Մալխասյանցի «Գրիգոր Նարեկացի» ընդարձակ հոդվածը, որը նրա ծրագրած «Հայոց հին գրականության պատմություն» գրքի մի գլուխն է, բանասիրական մանրաբանական ուսումնասիրությունն է «մեր առաջին մեծ բանաստեղծի կյանքի և գրվածքի *սրբապան հրաշագործ Կոռնություն*» (իր բնորոշումներն են - խ. Բ.) մասին: Այստեղ տարեց ու քաղաքներ գիտնականը, չխնայելով իր գիտելիքներն ու լեզվական կարողությունները, շատ պատկերավոր կերպով է ներկայացնում Նարեկացուն՝ նրան համարելով «մի առավոր ածղահա», իսկ նրա գործը՝ «բառերի մի վարպետ հեղեղ»: «Նա՝ Նարեկացին, իր այս ֆերթվածը նկատում է իրրև խուկ, որ յուր բուռն թախծության հրով այրելով, կամֆի բուրվառով մատուցում է Աստծուն»¹⁵:

Բանասիրություն. Իր երկարամյա գիտական գործունեության ընթացքում անդրադառնալով հայագիտության քաղաքիկ կնոռոտ հարցերի՝ Մալխասյանցը մեծապես նպաստել է դրանց լուծմանը. անհրաժեշտության դեպքում բանավիճել է տարիներով, մինչև որ կատարել է հիշտ հզրահանգումներ: Դեռևս Պետերբուրգում առնորելու տարիներին Մալխասյանցը 1885 թ. լույս ընծայեց առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը՝ Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկ) «Պատմութիւն տիեզերական»-ը՝ գիտական քննարկով ու ծանոթագրություններով: Գիտական երախայրիքը ճանաչելի դարձրեց հեղինակին ու ոգևորեց նրան, երիտասարդ ուսումնասիրողը սկսեց իրար հետևից հրատարակել հին մատենագրական հուշարձաններ՝ ուշագրավ ծանոթագրություններով ու պարզաբանումներով: Այսպես, երկու տարի հետո նա լույս ընծայեց Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» և «Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան» երկերը: Ավելի ուշ լույս տեսավ Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմությունը, սրան հաջորդեց Ամիրդովլար Ամասիացու «Օգուտ քժկութեան» աշխատությունը՝ բոլորն էլ ծանոթագրություններով ու մեկնություններով:

Առանձնակի արժեք ունեն հայ պատմիչների երկերի նրա աշխարհաբար թարգմանություններն ու ծանոթագրությունները: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ու գործնական մասնակցությամբ դարասկզբին ստեղծվեց «Պատմագիրք հայոց» մատենաշարը (Ազաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի): Մալխասյանցը աշխարհաբար թարգմանեց և հազարավոր ընթերցողների սեփականությունը դարձրեց Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմութիւն» աշխատությունները՝ բանասիրական մեկնություններով ու մանրամասն ծանոթագրություններով:

Ահա թե ակադեմիկոս Ի. Ի. Մեշյանինովը ինչպես է գնահատում Մալխասյանցի այս քննադիր գործերը. «Իրենց նշանակությամբ քաջադիկ բոլոր այդ աշխատություններում Ստ. Մալխասյանցը հանդես է գալիս որպես հսկայական բանասեր: Նա ոչ միայն գրականագետ է, այլև մեծագույն լեզվաբան: Հրատարակելով ու ծանոթագրելով քննարկները՝ նա խորանում է նրանցում ռգտագործված լեզվական նրբագույն վերլուծության մեջ»¹⁶:

Չափազանց հետաքրքիր է «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» բանասիրական աշխատությունը, որում Մալխասյանցը անհերքելիորեն հաստատեց, որ Խորենացին 5-րդ դարի պատմիչ է. դրա ապացուցման քաղաքիկ փաստարկներից մեկն էլ

¹⁵ «Էջմիածին», 1947, թիվ 5-Ո, էջ 31-42:

¹⁶ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Բանասիրական հետազոտություններ, կազմեց և ծանոթագրեց՝ Ա. Մադոյան, Երևան, 1982, էջ 4:

Շուշանիկի «Վարփ» հայերենից վրացերեն թարգմանված լինելու Մալխասյանցի անհերքելի ապացույցն է:

Մալխասյանցի մոֆի կուռ տրամաբանությամբ, գիտական հարցերն ու երևույթներն անսխալ ճնշելու, պատմական փաստերը ճիշտ գնահատելու և դրանց ժամանակագրական կարգը մաթեմատիկական ճշգրտությամբ որոշելու կարողությունների մասին շատերն են վկայել: Բերենք այդ կարծիքներից մեկը: Աշխարհահռչակ գիտնական ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը, ցերեպ լինելով ակադեմիայում կայացած Մալխասյանցի գեկուցումներից մեկին, գրում է. «Հայկական ակադեմիայի առաջին ընդհանուր ժողովում մեր բազմահմուտ հայագետ և հայկական ակադեմիայի իսկական անդամ Ստ. Մալխասյանցը մի բազմաթիվ անգամ ելույթ ունեցավ հայոց ամենահին պատմագիտության մասին և մաթեմատիկական ճշմարտությունների մասին իրարից բխեցնելով՝ որոշեց նրանց գրության թվականը»¹⁷:

Մալխասյանցը հայագիտության մեջ ճանաչված է նաև որպես **թարգմանիչ**: Նա ոչ միայն գործարից աշխարհաբար թարգմանեց մեր պատմիչների գործերը, այլև բազմաթիվ թարգմանություններ կատարեց օտար լեզուներից, ռուսերենից, նաև՝ ռուսերեն: Դեռևս 80-ական թվականներից նա թարգմանում էր Վիկտոր Հյուգոյի բանաստեղծությունները, որից հետո անցավ ավելի մեծ գործերի. թարգմանեց Վիլյամ Շեքսպիրի «Լիր արքան», «Մակբեթը», Գ. Էրսերի «Մարդ եմ» ստեղծագործությունը, ապա ռուսերեն թարգմանեց Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսի «Զամբուր», ինչպես նաև Սեբեոսի «Հայոց պատմությունը» և ուրիշ շատ գործեր:

Լեզվաբանություն. Չնայած հայ հին մատենագրության ու բանասիրական ուսումնասիրությունների բնագավառում ունեցած մեծ վաստակին, Մալխասյանցն ավելի շատ ճանաչված է որպես **լեզվաբան**: Նա հայ լեզվաբանական մոֆի խորիմաստ ուսումնասիրողներից մեկն է: Իր ֆերականագիտական հետազոտություններում Մալխասյանցն անդրադարձել է հին հայերենի, հայոց լեզվի պատմության, համեմատական ֆերականության, ինչպես նաև ժամանակակից հայերենի մի քանի կննդոտ ու բանավիճակին հարցերի: Նախ իր ծանրակշիռ խոսքն է ասել հայոց լեզվի ցեղակցության, հայերենի բազմաթիվ ստուգաբանությունների, աշխարհաբարի ուղղագրության ու հոլովների, հայերենի տաղաչափության և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Լինելով հմուտ գրաբարագետ՝ Մալխասյանցն իր «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները» (Թիֆլիս, 1891 և 1910) և «Գրաբարի համաձայնությունը» (Թիֆլիս, 1892) գրքերում ոչ միայն հանգամանորեն ճնշություն է առել դասական գրաբարի ամբողջական ֆերականությունը (որը բարձր է գնահատել ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Անտուան Մեյեն), այլև «Համաձայնություն» գրքի ներածական բաժնում տեսական բազմաթիվ հարցեր է ճնշել: Այսպես՝ լեզուն համարելով ազգը բնորոշող տարրերից ամենակարևորը, նա մայրերնի լեզուն դիտում է իրեն «ազգերի գոյության պատվանդան», իրեն կենսական անհրաժեշտություն, առանց որի ազգը ձուլվում է այլ ազգերի ու ժողովուրդների մեջ, և լեզվի զարգացումը Մալխասյանցը սերտորեն կապում է ժողովրդի զարգացման, նրա մշակույթի, պատմության ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետ:

¹⁷ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, կազմեցին՝ Ա. Մադոյան, Ա. Տեր-Ստեփանյան, Երևան, 1976, էջ 201:

«Լեզվի զարգացումը հետևանք է ժողովրդի զարգացմանը՝ մտավորապես և տնտեսապես»¹⁸:

Մալխասյանցն իր ժամանակի մեծ լեզվաբանների նման (Հյուբերման, Մեյե, Անադյան) ընդունում էր հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու փաստը. «...Հայերենը, որ առաջ է եկել հնդիկ-եվրոպական մայր լեզվից և քույր է հունարենին, պարսկերենին, կելտերենին, սլավոներենին և այլն, ամենաեին և ամենազարգացած լեզուներից մեկն է... ճա հասել է վերին աստիճանի զարգացման, գրեթե այժմյան ֆրանսերենին հավասար...»¹⁹:

Ընդունելով նախալեզվի գոյությունը՝ Մալխասյանցն ընդունում էր նաև գրարարից առաջ հայ բարբառների գոյության վարկածը և Անադյանի նման պնդում, որ չկա լեզու, որ չունենա իր բարբառները: «Հայերենը նախագրային շրջանում նույնպես ունեցել է իր բարբառները» գրում է Մալխասյանցը, որոնց մասին պատմական հիշատակություններ չլինելու պատճառով հավաստի տեղեկություններ չունենք: Տնտեսական ու քաղաքական, աշխարհագրական մասնատվածությունը, կտրվածությունը արագացրել են բարբառների գոյացումը, նրանց հետացումը միմյանցից, նպաստել են այդ բարբառների ինֆուզիոն զարգացմանը»²⁰:

Իր երկարամյա մանկավարժական աշխատանքով, ինչպես նաև քաղաքիվ հոդվածներով ու գրախառնականներով Մալխասյանցը մեծապես նպաստել է մայրենի լեզվի զարգացման, հարստացման և այն անաղարտ պահելու շնորհակալ գործին: Նա վճռականորեն պայքարում էր օտարաբանության դեմ և ամենուրեք կոչ էր անում հայերենը գերծ պահել օտար ու անհարկի խնդումներից ու փոխառություններից: Բնավ չանտեսելով աներածնալ փոխառությունների կարևորությունը լեզուների զարգացման գործում, հայրենասեր լեզվաբանը հայտարարում էր, թե այն ժողովուրդը, որը ցանկանում է պահպանել իր ինֆուզիոնությունը, պետք է սիրի, փայփայի, պաշտպանի իր լեզուն, հոգ տանի նրա մշակման, հարստացման համար, պայքարի օտարամուլների դեմ, ազգային լեզուն օտար, անհարկի ներմուծումներով խնդելու դեմ:

Հայտնի է, որ 10-ական թվականներին քանավե՛ն ծավալվեց աշխարհաբարի հոլովների վերաբերյալ. այն սկսեց Մ. Արեղյանը իր «Աշխարհաբարի հոլովները» հոդվածաշարով, որոնք պարբերաբար լույս էին տեսնում «Արարատ» ամսագրի 1908 թվականի 1-8 համարներում: Սու. Մալխասյանցն անմիջապես արձագանքեց դրան իր «Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ» հոդվածով («Նոր դպրոց», 1908, թիվ 1): Արեղյանը պատասխանեց դրան «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (վաղարշապատ, 1908) աշխատությամբ: Մալխասյանցն ի պատասխան հանդես եկավ իր ավելի ընդարձակ հոդվածով՝ «Դարձյալ հայցական հոլովը» («Նոր դպրոց», 1909, թիվ 11-12):

Մ. Արեղյանը, լինելով գերմանական լեզվաբանական դպրոցի երիտֆրանկա-նական ուղղության հետևորդ, փրականական իրողությունները բնականաբար առավելությունը տալիս էր ձևին. այդ պատճառով էլ աշխարհաբարի տրական և հայցական հոլովները ձուլում էր ուղղականին ու սեռականին՝ աշխարհաբարում թողնելով հինգ հոլով, իսկ Մալխասյանցը ձևը չէր անջատում բովան-

¹⁸ Սու. Մալխասյանց, Գրաբարի համաձայնություններ, Թիֆլիս, 1892, էջ 7-8:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 9-10:

²⁰ Նույն տեղում:

դակությունից՝ ավելի կարևոր համարելով վերջինս. այդ պատճառով էլ նա աշխարհաբարոյւմ՝ պահում էր յոթ հոլով: Մալխասյանցի այս տեսությունը որդեգրեցին պրոֆեսորներ Ա. Ղարիբյանը, Գ. Սևակը և մյուս լեզվաբանները մինչև 1967 թվականը, երբ նորից առաջ եկավ նույն բանավեճը՝ *հինգ, թե յոթ*, և մոտ մեկ ամիս տևող այդ չափազանց հետաքրքիր բանավեճը, որին մասնակցում էին ոչ միայն լեզվաբաններ ու ուսուցիչներ, այլև ֆիզիկոսներ, ինժեներներ, բժիշկներ, շինարարներ, տնտեսագետներ, ուսանողներ, ավարտվեց այն բանով, որ բուհական դասագրքեր մուտք գործեց հիմն հոլովը. որը դպրոցական դասագիրք մտավ միայն վերջին տարիներին:

Մալխասյանցի բանավեճը, սակայն, միայն եղովմեքի հարցով չի ավարտվում: 10-ական թվականներից հսկայական բանավեճ էր ծավալվել նաև հայերենի ուղղագրության վերաբերյալ, որին մասնակցում էին շատ գրողներ, ուսուցիչներ, արվեստագետներ և ժողովրդի գրագետ խավը: Այդ տարիներից հայ մամուլը՝ «Արոյ», «Մշակ», «Նոր դպրոց», «Արարատ», «Արձագանք», «Մուրճ» և այլն, հեղեղված էր ուղղագրության շուրջ ծավալված բանավեճային հոդվածներով. իսկ Մալխասյանցը բանավեճի պարագլուխն էր: Դեռևս 1910 թ. «Արոյ» թիվ 1-2-ում լույս տեսած «Մի հնչյունին մի գիր» հոդվածն ուղղված էր Ղազարոս Աղայանի՝ «Մուրճ», «Տարագ», «Աղբյուր» հանդեսներում տպագրված հոդվածների դեմ, որտեղ Ղ. Աղայանը պահանջում էր *վ* տառի փոխարեն ամենուրեք գրել *ւ* տառը՝ անցնել միայն *հինազարության*, մինչդեռ Մալխասյանցը պահանջում էր *վեվագրություն*, այսինքն՝ մեկ հնչյունին մեկ գիր և ոչ երեք՝ *ւ, վ, ու, լու, վատ, նուէր, պատիւ, ծով* այլ՝ *լավ, վատ, նվեր, պատիվ, ծով* և այլն: Ապա «Մշակ» թերթի 1910 թ. թիվ 19-20 էջերում Մալխասյանցը հանդես եկավ Մենևեյշյանի տեսակետների դեմ՝ գրելով «Ուղղագրական թյուրիմացություն» խիստ ֆնտադատական հոդվածը: Նույն թերթի հաջորդ համարներում բանավեճի մեջ մտավ Լեռնի հետ՝ նրա հոդվածներին պատասխանելով «Վեվագրության շուրջը» հոդվածով²¹:

1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին էջմիածնում հայերեն գրերի գյուտի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակին նվիրված համագալին մեծ հանդեսին հայերենի ուղղագրության հարցերի վերաբերյալ ընդարձակ զեկուցումով հանդես է գալիս Արեղյանը (զեկուցումը շատ երկար լինելու պատճառով Մալխասյանցին և մյուս բանաստեղծներին ձայն չի տրվում), և «դրանով վերջանում է ուղղագրության օրը»²²: Այդ լուրջությունը ձգվում է մինչև 1922 թվականը, երբ մարտի 4-ին Հայաստանի լուսժողովում հրատարակում է նոր ուղղագրության վերաբերյալ դեկրետը, որից հետո նորից բանավեճ ծավալվեց, նորից հոդվածներ գրվեցին թեր ու դեմ: Մալխասյանցի նման անհանգիստ ու անհանդուրժող մարդը չէր կարող անտարբեր մնալ այդ բարեփոխումների որոշ դրույթների նկատմամբ և իր նկատառումները հրատարակեց «Կարմիր աստղ» լրագրի 1922-ի թիվ 98-ում՝ «Հայոց լեզվի ուղղագրության ոեֆորմի մասին» վերնագրով: Իսկ 1924-ին «Մարտակոչում» ավելի ընդարձակ հոդվածով հանդես եկավ Արեղյանի դեմ²³.

21 Տե՛ս «Մշակ», 1910, թիվ 49, էջ 2-3, և թիվ 52, էջ 1-2:

22 Տե՛ս Ս. Գյուլստեղյան, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973, էջ 310:

23 Տե՛ս «Մարտակոչ», 1924, թիվ 291, էջ 2, և թիվ 295, էջ 2-3 (գրախոսական):

որը նրան պատասխանեց 112 էջանոց մի գրքով՝ «Ուղղագրական ուղեգր» խորագրով:

Քառարանագիր. - Իր բազմաթիվ ու բազմաբնույթ ուսումնասիրություններում Ստ. Մալխասյանցին փառք ու պատիվ բերողը, նրա ստեղծագործությունների գլոսյորոնները հայերեն քառարանական բառահատոր քառարանն է, որը դարերի պատմություն ունեցող հայ եւրոպայի քառարանագիտության մեջ նախորդը չունեցող կոթողային աշխատություն է: Թեև քառարանով էիմանակում սկսել է լրջորեն զբաղվել 1922 թվականից, բայց դեռևս դարակցի է. նա իր սերն արտահայտել քառարանների նկատմամբ. իր քառարանագիտական տեսական հայացքներն ու քառարանագիրներին ուղղված դիտողություններն արտահայտել է իր գրախոսություններում:

Դեռևս 10-ական թվականներին Մալխասյանցը մտադիր էր քառարան ստեղծել, որը, ըստ նրա, ազգի ֆաղափաթության վկայությունն է: Նրա համոզմամբ, յուրաքանչյուր ժողովրդի զարգացման ցուցանիշը, նրա մշակույթի ամենավաղ արտահայտությունը լեզուն է: Ըստ Մալխասյանցի, լեզվի քառապաշարի հետազոտությամբ կարելի է պատկերացում կազմել ամեն մի ժողովրդի ֆաղափաթության ու զարգացած լինելու մակարդակի մասին: Նա փաստաբանով է նշում, որ մենք չունենք մեր լեզվի նախագրային շրջանի քառարաններ, որոնք մի կողմից կհարստացնեն մեր քառագանձը, մյուս կողմից ցույց կտաին մեր ազգի զարգացման ընթացքը: Նա գրում է. «Եթե հնարավոր լիներ հայոց լեզվի այնպիսի մի բազմաբառային քառարան կազմել, որի յուրաքանչյուր հատորը պարունակելիս լիներ յուրաքանչյուր դարում լեզվի մեջ գործածված բոլոր բառերը, սկսած Քրիստոսից առաջ 8-րդ դարից մինչև մեր օրերը, այդ 27 հատորները միմյանց հետ համեմատելիս մենք կկարողանայինք ճշգրիտ գաղափար կազմել, թե որ դարում ազգը ինչ բանում ինչ առաջադիմություն կամ հետադիմություն է արել և որ դարում որ ազգի ազդեցության է ենթարկվել... Բայց այդպիսի քառարան Քր. հետո՝ ունենալ չենք կարող»²⁴: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ 5-րդ դարից հետո կարելի է յուրաքանչյուր դարի համար քառարաններ կազմել և դրանց միջոցով ուսումնասիրել ազգի ֆաղափաթությունը և կրած ազդեցություններն ընթացքը: Ահա թե ինչու ինքը ձեռնամուխ եղավ այդ դժվարին ու ազգամկեր գործին:

Մինչև իր ֆաղափաթորը կազմելը, Մալխասյանցը քառարանագրության փորձ արդեն ուներ. դեռևս Թիֆլիսում աշխատելու տարիներին նա մասնակցում էր ուսու-հայերեն իրավաբանական առձեռն քառարանի կազմության աշխատանքներին. Տիգրան Հովհաննիսյանի, Մանուկ Աբեղյանի և Արշակ Կուսիկյանի հետ այդ քառարանը կազմվում և հրատարակվում է 1919 թ. Թիֆլիսում «Հայփաստ» հրատարակչության կողմից:

1919 թ. երբ Հայաստանի առաջին անկախ Հանրապետությունում օրվա խնդիր էր դարձել բոլոր պետական հիմնարկների ազգայնացումը և գործավարությունների հայերենացումը, առաջացել էր ինչպես թարգմանական, այնպես էլ քառարանական քառարաններ կազմելու խիստ անհրաժեշտություն, և այս ուղղությամբ քավական աշխատանքներ ծավալվեցին: Դրա առաջնելը հիշյալ քառարանն էր, որին հետևեցին ռազմական, բժշկական, շինարարական,

²⁴ Ստեփան Սարգսի Մալխասյանց (Բիբլիոգրաֆիա), Ներածականը՝ դոկտ. պրոֆ. էդ. Աղայանի, Երևան, ԳԱ հրատ., 1982, էջ 15:

հրկաթուղային, տնտեսագիտական և այլ մասնագիտական բառարաններ, որոնց մի մասի կազմությամբ մասնակցել կամ խմբագրել է Ստ. Մալխասյանցը:

Ճիշտ է, մինչև Մալխասյանցի բառարանը հայ բառարանագրությունը գրեթե բոլոր տեսակի բառարանների հարուստ փորձ ուներ՝ «Նոր Հայկազյան», «Առնետ», Հր. Անառյանի *Արմատական, Գավառական, Անձնանուններ*, Ջախջախյանի, Նորայր Բյուզանդացու *Թարգմանական բառարաններ* և էլի ուրիշ շատ բառարաններ կային. բայց այդ եղածները ընդգրկում էին և ամփոփում էին իսկյանների մի շրջանի բառապաշարը: Օրինակ, «Նոր Հայկազյան» և Փեշումալյանի բառարանը ընդգրկում են միայն գրաբարի բառապաշարը, իսկ միջին հայերենի և աշխարհաբարի բառապաշարը ներկայացնող բառարաններ չկային: Այս տեսակետից Մալխասյանցի բառարանն իր տեսակի մեջ առաջինն էր, որն ընդգրկում է գրաբարի, միջին հայերենի, նոր գրական լեզվի (իր արևելահայ ու արևմտահայ տարբերակներով), հին և նոր փոխառյալ, ինչպես նաև բարբառային բառերը: Եղած բառարանների նյութերին Մալխասյանցն ավելացրել է նաև նոր և նորագույն մատենագրության բառերը: Այսպիսով, հավաքելով հայերենի 1500 տարվա բառապաշարը՝ մեր մատենագրության սկզբից մինչև 1940-ական թվականները, Մալխասյանցը կազմեց 2380 տպագիր, եռասյուն էջերից բաղկացած ֆառահատոր բացատրական մի բառարան (520 տպագիր մամուլ), որը պարունակում է հայոց լեզվի բոլոր շրջանների, նաև բառարանագրված բարբառների թվով 120 հազար բառահոդված և դարձվածային միավոր:

Մալխասյանցն իր բառարանը կարևորում է հատկապես երկու տեսակետից.

1. «Գործնականում նա ամեն մի գործածողի միջոց է տալիս գտնելու իրեն հետաքրքրող բառը և ծանոթանալու նրա նշանակությանը՝ մանրամասնորեն: Այս կողմից ներկա բառարանը պետք է փոխարինե բոլոր լույս տեսած հայերեն բառարանները միասին վերցրած և ավելի լայն չափով ու մանրամասնորեն»²⁵:

2. «Քանի որ լեզուն մտքի արտահայտիչն է բառերի միջոցով, ուստի հայերեն լեզվի բառագանձի միատեղ հավաքումը բովանդակում է այն բոլոր մտքերը, գաղափարները, գործողությունները, առարկաները, որոնցով ապրել է հայ մարդը, կամ որոնք մատչելի են եղել նրան ավելի քան 1500-ամյա ժամանակաշրջանում, ուրեմն տալիս են ընդհանուր գաղափար նրա կուլտուրական, տնտեսական, բարոյական և այլ զարգացման»²⁶:

Ինչպես երևում է, Մալխասյանցն ավելի կարևոր է համարում իր բառարանի բանասիրական արժեքը:

Մալխասյանցի բառարանում մանրամասնորեն նշված են ընդգրկված 120 հազար բառերի նշանակությունները. բացատրված են դրանց իմաստները, բերված կամ իր կողմից կազմված են համապատասխան օրինակներ, նշված են նաև թառգտագործման ոճերը. ըստ հնարավորին տրված է որոշ բառերի ծագումը, որի համար հիմք է հանդիսացել Անառյանի «Արմատական», իսկ բարբառային բառերն ու դարձվածները բացատրելիս նա օգտագործել է Սահակ վարդապետ Ամատունու «Հայոց բառ ու քան» և Անառյանի «Գավառական բառարանը»:

Բառերի բացատրությունից հետո Մալխասյանցը բերում է նաև նրանց հոմանիշները, եթե բառն ունի հակահիշներ՝ նաև դրանք: Բառարանի արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ բառի տարբեր իմաստները տրվում են ժամանակագրական կարգով՝ տալով նախ հին, ապա՝ նոր իմաստները:

²⁵ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հտ. 1, էջ Է, Երևան, 1944:

²⁶ Նույն տեղում::

Բառարանի արժեքն ավելի է բարձրանում, երբ ամեն բանի բերականական նշումներից ու օրինակներից հետո բերվում են տվյալ գլխաբառով կազմված բառակապակցությունները և հատկապես ժողովրդական թևավոր խոսքերն ու դարձվածները. սա բառարանի համար մեծ հարստություն է: Ահա այսպիսին է բառարանի ընդգրկումը: Երկար տարիների տվեալն աշխատանքով ստեղծված այս բառարանը լույս տեսավ Մեծ հայրենականի տարիներին (1944-1945 թթ.) և արժանացավ Խորհրդային Միության Պետական մրցանակի: Երկրորդ տպագրությունը կայացավ Բեյրութում 1955-56 (լուսատիպ):

Մայիսսյանցն իրավամբ իր գործը համարել է մի նոր լիակատար բառարանի սկիզբը: Այդպես էլ եղավ. ինչպես «Նոր Հայկազյան» և եղած մյուս բառարանները հիմք են հանդիսացել Մայիսսյանցի քառահատոր բացատրականի համար, այնպես էլ այս բառարանը հիմք հանդիսացավ իրենից հետո կազմվող ու հրատարակվող բառարանների համար ինչպես ԳԱ Հր. Անադյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած քառահատորի (սրա լրացուցիչ՝ հինգերորդ հատորը ընթացքի մեջ է), այնպես էլ ակադեմիկոս Էդուարդ Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի», որը մինչև այժմ եղածներից ամենահարուստն է. այն պարունակում է 135.600 բառ և 11.000 դարձվածային միավոր:

Հայ բանասիրության պատմության մեջ իր գիտական քեզմնավոր գործունեությամբ Ատ. Մայիսսյանցը կմնա իբրև հայագիտության անխոնջ մշակ ու ժողովրդի հոգևոր մշակույթի մեծ երախտավոր:

